

Η Έβη Τουλούπα και ο χάλκινος Αύγουστος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

Είναι μεγάλη χαρά και τιμή για μένα η συμμετοχή μου στην ημερίδα για την αγαπημένη μας Έβη Τουλούπα που τόσα προσέφερε στην Ακρόπολη, στο προσωπικό και στους ερευνητές της κατά τη διάρκεια μιας μακράς και γόνιμης σταδιοδρομίας. Προσωπικά της οφείλω ευγνωμοσύνη, γιατί στήριξε την έρευνά μου στα γλυπτά της Ακρόπολης και μου έδωσε το κουράγιο να συνεχίσω για πολλά χρόνια. Το συνεχές της ενδιαφέρον για την κατασκευή του νέου Μουσείου της Ακρόπολης και για τα έργα της αναστήλωσης των μνημείων της υπήρξε πηγή έμπνευσης για πολλούς από εμάς τους νεώτερους.

Αλλά εκτός από την Ακρόπολη, η Τουλούπα υπηρέτησε και στην εφορεία αρχαιοτήτων Ευβοίας. Το έργο της εκεί υπήρξε επίσης εξαιρετικά γόνιμο, καθώς μελέτησε και αποκατέστησε το αέτωμα του ναού του Απόλλωνα Δαφνηφόρου στην Ερέτρια αλλά και το χάλκινο έφιππο άγαλμα του ρωμαίου αυτοκράτορα Αυγούστου.

Ο Αύγουστος υπήρξε ο ιδρυτής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με έδρα τη Ρώμη, την οποία κυβέρνησε από το 27 π.Χ. ως το 14 μ.Χ. Ο μόνος χάλκινος ανδριάντας του στον ελλαδικό χώρο (εικ. 1-2) βρέθηκε στη θάλασσα σε καλή κατάσταση και παραδόθηκε στο λιμενικό γραφείο Κύμης από τον κυβερνήτη μιας μηχανότρατας, τον Μάρτιο του 1979. Με τη σειρά του ο λιμενάρχης παρέδωσε το άγαλμα στην έφορο Ευβοίας Έβη Τουλούπα. Ο τόπος εύρεσης αρχικά προσδιορί-

στηκε ως η θαλάσσια περιοχή μεταξύ Κύμης και Αγίου Ευστρατίου και αυτός αναφέρεται και στην πρώτη δημοσίευση του αγάλματος από την Τουλούπα. Νεώτερες αρχαιολογικές έρευνες του Γιώργου Κουτσουφλάκη κατάφεραν να εντοπίσουν τη θέση εύρεσης σε ένα σημείο μεταξύ της Λήμνου και του Αγίου Ευστρατίου, όπου επίσης βρέθηκε τμήμα και δεύτερου χάλκινου ανδριάντα, που σήμερα βρίσκεται στην εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. Ο δεύτερος αυτός ανδριάντας είναι φυσικού μεγέθους και απεικονίζει έφιππο θωρακοφόρο. Ο θώρακας καταλήγει σε κροσσωτές πτέρυγες. Κάτω από τις πτέρυγες διαφαίνεται ο χιτώνας. Ο θωρακοφόρος χρονολογείται στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., επομένως εμπίπτει στη διάρκεια της ηγεμονίας του Αυγούστου.

Η εύρεση δύο χάλκινων ανδριάντων στο ίδιο σημείο επιτρέπει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι τα αγάλματα προέρχονται από ένα και μοναδικό ναυάγιο. Δεδομένης της γειννίας με τα στενά

του Ελλησπόντου, πιθανόν το πλοίο να μετέφερε τα αγάλματα στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 4ο αι. μ.Χ. για να κοσμήσουν τη νέα πρωτεύουσα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Μια διεξοδική ανασκαφή στη θέση εύρεσης των δυο χαλκών θα αποκάλυπτε τα χαμένα σήμερα τμήματα των ανδριάντων, ιδίως τα άλογα, καθώς και άλλα έργα που ενδεχομένως μετέφερε το πλοίο.

Το άγαλμα συντηρήθηκε και αποκαταστάθηκε το 1982. Με τη γνωστή της επαγγελματική ευσυνειδησία, η Τουλούπα το δημοσίευσε πολύ γρήγορα, πρώτα στα *Athenische Mitteilungen* του 1986 και κατόπιν, με

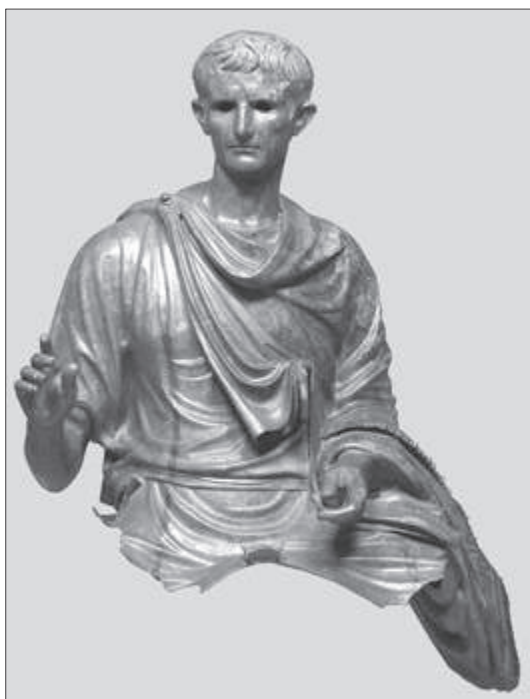
ορισμένες βελτιώσεις, στο *Bollettino d'Arte* του 1989. Το έργο πρωτοπαρουσιάστηκε στο κοινό σε μια έκθεση που οργανώθηκε στο Martin-Gropius-Bau, στο τότε Δυτικό Βερολίνο, στα πλαίσια του θεσμού για τις πολιτιστικές πρωτεύουσες της Ευρώπης. Η έκθεση έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1988, ένα χρόνο πριν πέσει το τείχος του Βερολίνου. Ονομαζόταν «Ο αυτοκράτωρ Αύγουστος και η χαμένη Δημοκρατία» και συνέπεσε με τη διοργάνωση του 13ου Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, στο οποίο είχα και εγώ τη χαρά να συμμετάσχω. Η έκθεση περιλάμβανε και άλλους θησαυρούς εκτός από τον Αύγουστο, όπως το αέτωμα από τον ναό του Απόλλωνα Σωσιανού στη Ρώμη, που αποκατέστησε ο Eugenio La Rocca με τη συνδρομή του αείμνηστου Στέλιου Τριάντη. Ο επιστημονικός κατάλογος της έκθεσης περιλαμβάνει τα τελευταία πορίσματα της έρευνας της εποχής εκείνης μέχρι το 1988 για τα μνημεία που έστησε ο Αύγουστος στη Ρώμη καθώς και ειδικό λήμμα για τον χάλκινο Αύγουστο γραμμένο από την Έβη Τουλούπα. Το εξώφυλλο του καταλόγου φέρει έγχρωμη φωτογραφία του χάλκινου Αυγούστου, που για πρώτη φορά παρουσιαζόταν στο κοινό. Μετά το Βερολίνο, ο ανδριάντας του Αυγούστου βρήκε τη μόνιμη θέση του στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (με αριθμό ευρετηρίου X 23322), όπου αποτελεί ένα από τα διαμάντια της συλλογής των ρωμαϊκών γλυπτών.

Ο έφιππος Αύγουστος σώζεται χωρίς το άλογό του. Το σωζόμενο ύψος του αγάλματος είναι 1.23 μ. Υπολογίζεται ότι το ύψος της μορφής θα ήταν 1.70 μ,

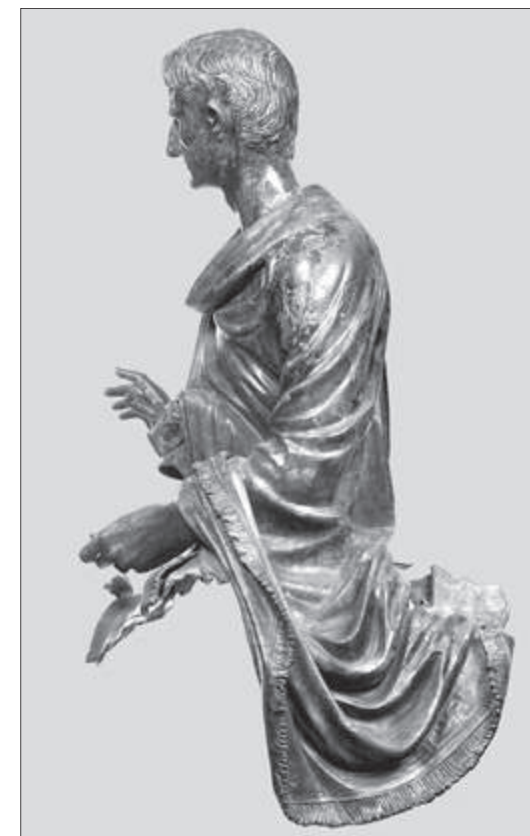
πράγμα που αντιστοιχεί με την πληροφορία του Σουητώνιου (Βίος Αυγούστου 79) ότι ο Αύγουστος είχε ύψος 1.70 μ. Επομένως το άγαλμα είναι φυσικού μεγέθους. Απεικονίζεται με το δεξί χέρι υψωμένο να απευθύνει χαιρετισμό, ενώ με το αριστερό κρατούσε τα χαλινάρια του αλόγου που έχουν χαθεί. Το κεφάλι του έχει μια ελαφριά κλίση προς τα δεξιά του. Τα

μάτια του ήταν ένθετα αλλά χάθηκαν. Έχει τριγωνικό, λιπόσαρκο πρόσωπο και σφιγμένα χείλη. Φοράει ρωμαϊκό χιτώνα, tunica, που κοσμεύεται με clavi, δηλαδή διακοσμητικές ταινίες που διασχίζουν κάθετα τις δύο άκρες του ενδύματος. Πρόκειται για ελάσματα από κοκκινωπό κράμα που ξεχωρίζουν. Οι ταινίες αυτές ήταν πορφυρές και κοσμούσαν τους χιτώνες της ανώτερης τάξης των ιππέων, στην οποία ανήκε ο Αύγουστος. Στην πραγματικότητα φοράει δύο χιτώνες, γιατί διακρίνεται η παρυφή δεύτερου μανικιού κάτω από το πρώτο στον δεξιό του βραχίονα. Πάνω από τους χιτώνες φοράει τη ρωμαϊκή στρατιωτική χλαμύδα, το paludamentum, που πορπώνεται στον

δεξιό ώμο. Το paludamentum διακρίνεται από την αρχαία ελληνική χλαμύδα, γιατί είναι κροσσωτό. Οι χλαμύδες των αρχαίων Ελλήνων ποτέ δεν είχαν κρόσσια. Πάνω από τα κρόσσια η χλαμύδα κοσμεύεται με μαϊάνδρο, ο οποίος είναι εμπέστος, επίσης από κοκκινωπό κράμα. Στο αριστερό πλευρό του Αυγούστου κρέμεται από τον τελαμώννα το ξίφος, το οποίο είναι σκεπασμένο με τη χλαμύδα. Η λαβή του ξίφους είναι σπασμένη. Στο αριστερό του χέρι ο Αύγουστος φοράει δακτυλίδι με απεικόνιση της ράβδου του οιωνοσκοπού ιερέα, λατινικά lituus (εικ. 3).

Εικ. 1. Χάλκινο άγαλμα Αυγούστου, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 23322. Φωτ. H.R. Goette

Εικ. 2. Χάλκινο άγαλμα Αυγούστου, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 23322. Φωτ. H.R. Goette

Το κεφάλι, ο δεξιός βραχίονας και το αριστερό χέρι του αγάλματος έχουν χυτευτεί χωριστά. Το κράμα χαλκού που χρησιμοποιήθηκε διακρίνεται για τη χαμηλή περιεκτικότητα σε μόλυβδο, που κυμαίνεται από 0.24 ως 1.69 %. Ο τύπος της κεφαλής και της κόμωσης που χρησιμοποιήθηκε ανάγεται στον νεανικό τύπο Alcudia του 40 π.Χ. αλλά με επιδράσεις από τον κλασικισμό του τύπου Prima Porta, που χρονολογείται μετά το 27 π.Χ. αλλά και από τον τύπο του εγγονού του Γάιου Καίσαρα, που χρονολογείται πολύ αργότερα. Η εικονογραφία της μορφής είναι ιδιαίζουσα, γιατί απεικονίζεται σαν να επιστρέφει από νικηφόρα εκστρατεία λόγω του ξίφους και της χλαμύδας, δεν φοράει όμως τον στρατιωτικό θώρακα. Ο έφιππος Αύγουστος ανήκει σε μια σπάνια κατηγορία εφίππων ηγεμόνων ενδεδυμένων με πολιτικά.

Στη δημοσίευσή της η Τουλούπα απαρτίθησε τα ελάχιστα σωζόμενα χάλκινα πορτραίτα του Αυγούστου, όπως την κεφαλή από το Σουδάν στο Βρετανικό Μουσείο που χρονολογείται γύρω στο 25 π.Χ., τον μεταθανάτιο ανδριάντα του Αυγούστου ως Δία από το Herculaneum στο Μουσείο της Νεαπόλεως και το έφιππο άγαλμα από το Kaiseraugst (Augusta Raugica) στην Ελβετία, που σώζεται πολύ αποσπασματικά. Για τη χρονολόγηση επικεντρώθηκε στο δαχτυλίδι με τη ράβδο του οιωνοσκόπου. Παρατήρησε πολύ σωστά ότι το δαχτυλίδι αυτό δεν αποτελεί την επίσημη σφραγίδα του Αυγούστου, γιατί γνωρίζουμε από τον Σουητώνιο (Βίος Αυγούστου 50) ότι για σφραγίδα ο Αύγουστος χρησιμοποίησε αρχικά μια σφίγγα, την οποία αργότερα αντικατέστησε με πορτραίτο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τελικά

με το δικό του πορτραίτο. Επομένως το δαχτυλίδι αυτό συμβολίζει την ιδιότητα του οιωνοσκόπου. Την ιδιότητα αυτή την απέκτησε επισήμως ο Αύγουστος μαζί με τον τίτλο του μεγάλου ποντίφηκα (Pontifex Maximus), δηλαδή του αρχιερέα, το 12 π.Χ., μετά τον θάνατο του Αιμίλιου Λέπιδου, ο οποίος είχε διαδεχτεί στο αξίωμα αυτό τον Ιούλιο Καίσαρα το 44 π.Χ. (Σουητώνιος, Βίος Αυγούστου 31). Ακολουθώντας αυτόν τον συλλογισμό, η Τουλούπα χρονολόγησε τον ανδριάντα του Αυγούστου στην τελευταία δεκαετία του 1ου αι. π.Χ. και θεώρησε ότι απεικονίζει τον ηγεμόνα στα χρόνια της ωριμότητάς του. Το άγαλμα αρχικά το απέδωσε σε εργαστήριο της Ρώμης. Όσο για το άλογο, που δεν σώζεται, διατύπωσε την υπόθεση ότι απεικονιζόταν σε ήρεμη στάση, όχι σε καλπασμό.

Η χρονολόγηση του ανδριάντα όμως εξακολουθεί να ταλανίζει την έρευνα. Μετά τη δημοσίευση της Τουλούπα, διατυπώθηκαν και άλλες υποθέσεις, π.χ. ότι το άγαλμα είναι μεταθανάτιο και χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.

Διατυπώθηκε και η αντίθετη υπόθεση, ότι το δαχτυλίδι του οιωνοσκόπου δεν τον χαρακτηρίζει ως Pontifex Maximus αλλά απλά σαν στρατηγό imperator, διορισμένο από τη Σύγκλητο της Ρώμης, που είχε το δικαίωμα να ερμηνεύει τους οιωνούς, επομένως μπορεί να δημιουργήθηκε πολύ νωρίτερα, γύρω στα 27 π.Χ. μετά το άγαλμα της Prima Porta. Κατά μια άλλη θεωρία, το άγαλμα του Αυγούστου είναι αντίγραφο ενός νεανικού πορτρέτου, που στήθηκε από τη Σύγκλητο κοντά στα rostra του Forum Romanum μετά τον θάνατο του Ιουλίου Καίσαρα, το 43 π.Χ., για να τιμήσει τον κληρονόμο του, που τότε ονομαζόταν Οκταβια-

Το δαχτυλίδι του Αυγούστου, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 23322. Φωτ. H.R. Goette

νός, καθώς δεν είχε πάρει ακόμα το τιμητικό επίθετο του Αυγούστου. Ο ανδριάντας αυτός ήταν από επιχρυσωμένο χαλκό και ίππευε ένα ήρεμο άλογο, όπως απεικονίζεται σε νομίσματα του 42 π.Χ. Τέλος, διατυπώθηκε και η υπόθεση ότι το κεφάλι είναι νεώτερο από το σώμα και προστέθηκε αργότερα, πράγμα το οποίο δεν τεκμηριώνεται και δεν έχει γίνει αποδεκτό. Πιστεύω ότι δεν έχουμε ακόμα καταλήξει σε τελικό πόρισμα σχετικά με τη χρονολόγηση, αν και με τα σημερινά δεδομένα το τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ. φαίνεται πιθανότερο. Επίσης θα ήθελα να προσθέσω μια παρατήρηση σχετικά με το εργαστήριο. Ο Paul Zanker απέδωσε τον ανδριάντα σε εργαστήριο της Ρώμης. Η Τουλούπα αρχικά τον ακολούθησε αλλά τελικά άλλαξε γνώμη λόγω της χαμηλής περιεκτικότητας του κράματος του χαλκού σε μόλυβδο, και απέδωσε το έργο σε εργαστήριο του ελλαδικού χώρου. Γνωρίζουμε όμως ότι και τα υστεροελληνιστικά χάλκινα της Ρώμης είχαν χαμηλή περιεκτικότητα σε μόλυβδο. Αλλά και το χάλκινο έφιππο άγαλμα του Αυγούστου από την Augusta Raugica της Ελβετίας, το οποίο αντιγράφει το ίδιο πρότυπο, έχει ανάλογη περιεκτικότητα. Εφόσον έχουμε αντίγραφο του τύπου από τη ρωμαϊκή Ελβετία, θα πρέπει να δεχτούμε ότι η αρχική του προέλευση ήταν από τη Ρώμη και όχι την Ελλάδα. Φυσικά δεν γνωρίζουμε την προέλευση του αντιγράφου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αν και πρέπει να επισημάνουμε ότι το ναυάγιο από το οποίο προέρχεται μετέφερε τουλάχιστον δύο έφιππους ανδριάντες της εποχής του Αυγούστου. Τέλος, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, αν το αντίγραφο του Εθνικού Μουσείου είναι μεταθανάτιο χύτευση που εξαρτάται από ένα πρότυπο, που δημιουργήθηκε όταν ο Αύγουστος ήταν εν ζωή. Πρόκειται πάντως για ένα αριστούργημα, που έγινε γνωστό χάρη στο ενδιαφέρον και τη μέριμνα της Έβης Τουλούπα.

Όλγα Παλαγγιά
Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Βιβλιογραφία

- Fittschen, K. - Zanker, P. 1985. *Katalog der römischen Porträts in der Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I*, 1, αρ. 4 (P. Zanker). Mainz.
- Haugen, A. - Hoffmann, A. (επιμ.). 2022. *Die neuen Bilder des Augustus. Macht und Medien im antiken Rom*. Hamburg.
- Heilmeyer, W.D. (επιμ.). 1988. *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*. Berlin.
- Lahusen, G. - Formigli, E. 2001. *Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik*, 64-69, αρ. 24, εικ. 24.1-9. München.
- La Rocca, E. 2013. *Augusto*, 161, II. 11 (M. Cadario). Milano.
- Polito, E. 2015. "Una statua equestre e gli esordi di Ottaviano. A proposito del ritratto bronzeo del Mar Egeo", *AA* 2, 19-44.
- Pollini, J. 2012. *From Republic to Empire. Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome*. Norman, Oklahoma.
- Spinola, G. 2022. "Zur Ikonografie der neuen Bilder des Augustus. Statuentypen, Attribute und ihre Bedeutung". Στο Haugen - Hoffmann 2022, 49, εικ. 1.
- Touloupa, E. 1986. "Das bronzene Reiterstandbild des Augustus aus dem nordägaischen Meer", *AM* 101, 185-205.
- Touloupa, E. 1988. "Bronzene Reiterstatue der Augustus". Στο Heilmeyer 1988, 311-313, Kat. 149.
- Touloupa, E. 1989. "La statua equestre in bronze di Augusto rinvenuta nel nord dell' Egeo", *BdA* 53, 67-78.
- Κουτσουφλάκης, Γ. 2019. «Τμήμα χάλκινου ιππεία από τη θαλάσσια περιοχή της Λήμνου – Αγίου Ευστρατίου». Στο *Αριστεία. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Παλαγγιά*, επιμέλεια Η.Ρ. Goette και Ι. Λεβέντη, 259-274. Rahden.
- Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ. - Καλτσάς, Ν. 2020. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος γλυπτών IV. 1. Γλυπτά των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων: πορτρέτα αυτοκρατορικά, 3-8, αρ. 1, εικ. 1-10 (με εκτενή βιβλιογραφία) (Ν. Καλτσάς). Αθήνα.